

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ HISTORICA

Κυκλοφοροῦν δύο φορές τό χρόνο

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ - ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ - ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ «ΜΕΛΙΣΣΑ». ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΑΓΙΑΣ

Ια

363

Περιεχόμενα

<i>Βασίλης Παναγιωτόπουλος</i>	* Ἡ ἐμφάνιση τῆς σύγχρονης πολιτικῆς σκέψης στή νεότερη Ἑλλάδα	3
<i>Ἀντώνης Λιάκος</i>	Περί λαϊκισμοῦ	13
<i>Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης</i>	Ἀπό τήν Ὁρθόδοξη Κοινοπολιτεία στίς ἐθνικές κοινότητες: ἑλληνορωσικές πνευματικές σχέσεις	29
<i>Μαριάννα Κολουβά-Καραλέκα</i>	Οἱ ἀλυκές στή Ζάκυνθο: παραγωγή καί ἐκμετάλλευση (16ος αἰ.)	47
<i>Πέτρος Πιζάνιας</i>	Ἀγροτικό πλεόνασμα καί κυκλοφορία τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στήν Ἑλλάδα τόν 19ο αἰώνα	75
<i>Τζελίνα Χαρλαύτη</i>	Ἐφοπλιστές καί κρατικός παρεμβατισμός στή δεκαετία τοῦ 1940	105
<i>Μαρία Ν. Ἀντωνοπούλου</i>	Ἡ ἐκδοχή τοῦ «ἐξελικτικοῦ μαρξισμοῦ» στήν Ἑλλάδα καί ἡ ἀμφισβήτησή της (1930-1945)	127
<i>Γρηγόρης Ψαλλίδας</i>	Ἡ Σοσιαλιστική Διεθνῆς ἐρμηνεύει τό φασισμό (1928-1933)	143
<i>Π. Ε. Πετράκης - Χ. Πανώριος</i>	Ὁ προσδιορισμός τῶν σημείων καμπῆς στή δραστηριότητα τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας: 1840-1913	173
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ		
<i>Παναγιώτης Νοῦτσος</i>	Ἐκπαιδευτικός δημοτικισμός καί κοινωνική μεταρρύθμιση: ἀπό τόν Σκληρό στήν ἰδρυτική γενιά τοῦ ΣΕΚΕ	186

Περί λαϊκισμού

Ὁ ὄρος «λαϊκισμός» ἀπό τή σφαίρα τῶν θεωρητικῶν συζητήσεων πέρασε πρόσφατα στήν κοινή χρήση. Παρόμοιες μεταφορές ὄρων καί ἐννοιῶν ἀποτελοῦν σταθερή ἐπιδίωξη τῶν ειδικῶν. Τούς ἐξοικειώνουν μέ τό περιβάλλον τους καί ἐνισχύουν τή θέση τους. Δέν γίνονται ὅμως χωρίς κόστος. Τό πληρώνουν τόσο οἱ ἐννοίες πού μεταφέρονται ὅσο καί οἱ μεταφορεῖς τους. Ὁ «λαϊκισμός» ἀποτελεῖ ἓνα ἀπό τά πολλά παραδείγματα: ἡ ἐννοια πού μεταφέρεται ἀλλάζει περιεχόμενο σέ κάθε νέα χρήση· χάνει τίς ἀποχρώσεις της, γίνεται γενικευτική, ἀπορροφᾷ ξένες ιδιότητες καί προσδιορισμούς. Τά πάθη αὐτά —πού ἴσως φανερώνουν καί τό δυναμισμό τῶν ἐννοιῶν— εἶναι ἀναπόφευκτα. Μέ τόν τρόπο τους δείχνουν τή διαφορά ἀνάμεσα στά δύο περιβάλλοντα: ἐκεῖνο τῆς θεωρητικῆς κατασκευῆς, δηλαδή τό ἀκαδημαϊκό, καί ἐκεῖνο τῆς κυκλοφορίας καί τῆς χρήσης, στήν περίπτωση αὐτή τό πολιτικό. Στό πρῶτο οἱ ἐνδοιασμοί εἶναι δεῖγμα ἀρετῆς· στό δεύτερο ἀδυναμίας. Στήν Ἀκαδημία ἡ γνώση περιβάλλεται τήν ἀντικειμενικότητα· στήν Ἀγορά πρέπει συνεχῶς νά ἀποδεικνύει τή χρησιμότητά της, τόν προσανατολισμό καί τή συνάφειά της μέ τήν πράξη. Ἄν ἐξεταστοῦν βέβαια στό μικρόκοσμό τους οἱ διαφορές ἐλαχιστοποιοῦνται. Γνώση καί ἐξουσία ἀλληλεξαρτῶνται.

Στά πάθη τῶν μεταφορέων τώρα.

Ὅσο κι ἄν εἶναι ἀδιάβροχος ἀπό τό περιβάλλον του ὁ ἱστορικός δέν ἀνήκει στήν κατηγορία ἐκείνων πού μποροῦν νά σκεφτοῦν τήν πολιτική ἀφοῦ ἀφήσουν στόν πάγκο τῆς δουλειᾶς τά ἐργαλεῖα τους. Εἶναι ὑποχρεωμένος νά πηγαينوέρχεται ἀνάμεσα στό παρόν καί τό παρελθόν. Ὑπάρχουν φορές πού ὅσα συμβαίνουν στό παρόν ἀνοίγουν δρόμους γιά τή μελέτη τοῦ παρελθόντος καί δημιουργοῦν εὐαισθησίες γιά παραμελημένες ἢ ἀνυποψίαστες πλευρές του. Ἄλλες φορές ὅμως τό συσκοτίζουν. Ὅταν π.χ. προεκτείνουμε στό παρελθόν τίς ἐντυπώσεις μας ἀπό τό παρόν καί τό κρίνουμε μέ τίς τρέχουσες συγκινήσεις μας. Ἀκολουθώντας τήν ἀντίστροφη διαδρομή, τό παρελθόν μπορεῖ νά μᾶς ἀποκαλύψει τήν ἱστορικότητα τῶν δομῶν, τῶν συμπεριφορῶν καί τῶν κατηγοριῶν τοῦ παρόντος, μπορεῖ νά μᾶς κάνει ἱκανούς νά διακρίνουμε τά νέα στοιχεῖα πού περιέχει, νά σχετικοποιήσουμε τήν ἀπολυτότητα καί τήν ἀχρονικότητα τοῦ πολιτικοῦ λόγου. Ἄλλες φορές ὅμως εἰσβάλλουμε στό παρόν κραδαίνοντας ἀρμαθιές κλειδιῶν πού ἐπεξεργαστήκαμε γιά τό παρελθόν, μέ ἀξίωση νά ἀνοίξουμε ὅλες τίς πόρτες.

I

Ἄφορμή γιά τό σημείωμα αὐτό στάθηκε ἡ συλλογή ἄρθρων τῶν Νίκου Μουζέλη, Θάνου Λίποβατς καί Μιχάλη Σπουρδαλάκη, *Λαϊκισμός καί πολιτική*, μέ εἰσαγωγή τοῦ

Κώστα Σημίτη (Αθήνα, εκδόσεις Γνώση, 1989, 76 σ.). Από τα τρία άρθρα, το δεύτερο προσφέρεται για μία κωδικοποίηση της παθολογίας εκπτώσης των έννοιων (βλ. ιδιαίτερα σ. 56, πρώτη παράγραφος. Δεν θα παραθέσω αποσπάσματα. Είναι χρήσιμο όμως ο αναγνώστης να τα αναζητήσει και να τα διαβάσει παράλληλα). Οι αρχικές ιδέες που αναπαράγει το άρθρο ανήκουν σε μία θεωρητική παράδοση δυσπιστίας στην είσοδο των ευρύτερων λαϊκών μαζών στην πολιτική, δηλαδή στις αλλαγές που σημειώθηκαν μετά την καθιέρωση της καθολικής ανδρικής ψηφοφορίας στις αρχές του αιώνα, τη μαζικοποίηση των εργατικών συνδικάτων, τον νέο πολιτικό ρόλο των μέσων ενημέρωσης κτλ. Η παράδοση αυτή καταλογίζει στις μάζες την ευθύνη για τα ολοκληρωτικά καθεστώτα των οποίων η καταγωγή, αφού θεωρήθηκε κοινή, αναζητήθηκε στη Γαλλική Επανάσταση (παραβάλε τη δεύτερη παράγραφο στη σ. 58).

Οι σημαντικότερες εργασίες αυτής της παράδοσης είναι τα βιβλία του Jacob Talmon, *Οι απαρχές της ολοκληρωτικής δημοκρατίας* (1952) και του George Mosse, *Η εθνικοποίηση των μαζών. Συμβολισμός και μαζικά κινήματα στη Γερμανία από τους Ναπολεοντείους πολέμους ως το Τρίτο Ράιχ* (1974)¹. Σύμφωνα με τον Talmon οι δύο τύποι δημοκρατίας, η φιλελεύθερη και η ολοκληρωτική, προήλθαν από την ίδια πηγή: τη φιλοσοφία του 18ου αιώνα. Έκτοτε βρίσκονται σε διαρκή διαμάχη. Πρόκειται για δύο βαθύτερες ροπές της κοινωνίας. Η πρώτη είναι ατομικιστική, τείνει προς την ελευθερία και προσεγγίζει εμπειρικά την πραγματικότητα. Η δεύτερη ένσαρκώνει το πάθος για την εφαρμογή των αρχών του όρθου λόγου στην κοινωνία και την πίστη στην τελική σωτηρία. Η δυσκολία να συμφιλιωθούν οι δύο τάσεις ήταν αισθητή ήδη στη σκέψη του Ρουσό, του Ελβέτιου, του Χόλμπαχ και άλλων διαφωτιστών. Η ένταση ανάμεσά τους κορυφώθηκε κατά τη Γαλλική Επανάσταση που δημιούργησε δύο έχθρικά στρατόπεδα: της εμπειρικής φιλελεύθερης δημοκρατίας και της «μεσσιανικής» ολοκληρωτικής δημοκρατίας. Όλα τα επαναστατικά κινήματα του 19ου αιώνα, περιλαμβανομένου και του μαρξισμού, θεωρούνται από τον συγγραφέα ως πλευρές πολιτικού μεσσιανισμού που κορυφώθηκε με τον κομμουνισμό και το φασισμό κατά τον 20ό αιώνα.

Ο Mosse συγκεντρώνει την προσοχή του στην αλλαγή του τρόπου διεξαγωγής της πολιτικής, των μέσων και του ύφους της, εξαιτίας της εισόδου των μαζών στο πολιτικό προσκήνιο μέσα από τις εθνικές κινητοποιήσεις, το εργατικό κίνημα, τον πόλεμο κτλ. Τονίζει τη διαδοχικότητα των νέων μορφών που απέκτησε ή πολιτική, την επιρροή των μορφών στο περιεχόμενό της και τη μοιραία κατάληξη στον εθνικοσοσιαλισμό.

Η ιδέα που υποβόσκει στις δύο μελέτες είναι πως οι μάζες εκφράζουν μία μη λογική δύναμη που προσαρμόζει τη διεξαγωγή της πολιτικής στους δικούς τους αντιληπτικούς τρόπους μέσω των μύθων, των συμβόλων και του άρχηγου. Η ιδέα αυτή έχει τη δική της ιστορία. Από τον περασμένο αιώνα επικρατούσε στις κοινωνικές και ιστορικές επιστήμες η αντίληψη πως οι μάζες δεν ανήκουν στην κατηγορία των ιστορικών αλλά των φυσικών φαινομένων· πως εκφράζουν το ασυνείδητο· πως ή συμπεριφορά τους καθορίζεται όχι από τη λογική σύλληψη του συμφέροντός τους

1. Jacob Talmon, *The Origins of Totalitarian Democracy*, Λονδίνο 1952 και George Mosse, *The Nationalization of the Masses. Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, Νέα Υόρκη 1974.

αλλά συναισθηματικά και από τα ένστικτά τους². Συνεχίζοντας την αναζήτηση παλαιότερων στρωμάτων των ιδεών αυτών φτάνουμε στον Edmund Burke (*Στοχασμοί για την επανάσταση στη Γαλλία*, 1790) και τον κόμη de Maistre (*Σκέψεις για τη Γαλλία*, 1796) και ίσως στην αποστροφή προς τη συλλογικότητα που εκφράζει το ρωμαϊκό απόφθεγμα: «Senatores omnes boni viri, Senatus Romanus mala bestia».

Η προσέγγιση του λαϊκισμού που επιχειρεί στην εισαγωγή του βιβλίου ο Κώστας Σημίτης είναι προσεκτικότερη. Κρατά τη δομή του παραδείγματός του, που στην περίπτωση αυτή είναι η ανάλυση του Κωνσταντίνου Τσουκαλά για την «πολυσθένεια» των κοινωνικών υποκειμένων στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία³. Θεωρεί ότι εξαιτίας της άσαφους ταξικής συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας ή κοινωνική σύγκρουση δεν αποκτά τη μορφή ταξικής πάλης αλλά γενικευμένης διεκδίκησης ωφελημάτων από το κράτος μέσω των κομμάτων. Στην ιδεολογία των αιτούντων και στην αποσπασματική πολιτική των χορηγούντων εντοπίζει τη δημιουργία του λαϊκιστικού φαινομένου, το οποίο θεωρεί πως έμφιλοχώρησε σε όλα τα κόμματα, αντιπαραθέτοντας λαϊκιστές και έκσυχρονιστές. Η ανάλυση στηρίζεται σε διαδοχικά ζεύγη αντιθέτων:

λαός - τάξεις
λαϊκισμός - έκσυχρονισμός.

Οι αντιθέσεις αυτές μπορούν να διαβαστούν και διαγωνίως:

λαός - έκσυχρονισμός
λαϊκισμός - τάξεις.

Προϋποθέτουν επίσης μία τρίτη αντιπαράθεση που λειτουργεί ως άδηλο μέτρο σύγκρισης:

Ευρώπη/δυτικές χώρες/κέντρο - περιφέρεια/τρίτος κόσμος.

Το τρίτο ζεύγος έμπεριέχει τα προηγούμενα. Πρόκειται για το κλασικό μοντέλο (καπιταλιστική ανάπτυξη, δυτική δημοκρατία, σαφής ταξική συγκρότηση) σε σχέση με το στρεβλό και το δύσμορφο («στρεβλή ανάπτυξη», «δύσμορφος καπιταλισμός»). Ο δρόμος αυτός φαίνεται να επιστρέφει στις αναλύσεις της δεκαετίας του 1970 που αποτέλεσαν πνευματικούς αναδόχους σχημάτων που στη συνέχεια καταγγέθηκαν ως λαϊκιστικά.

Ας σχολιάσουμε τα δύο σκέλη της αντιπαράθεσης.

Α. Η σαφής ταξική συγκρότηση μίας χώρας δεν επιτυγχάνεται άπαξ, ώστε έκτοτε να αποτελεί σταθερό χαρακτηριστικό. Οι τάξεις είναι ιστορικές κατηγορίες οι

2. Η πρώτη άποψη εκφράστηκε από τον Leopold von Ranke για τον πόλεμο των χωρικών στη Γερμανία το 1525· η δεύτερη αποτελεί την κεντρική ιδέα στο βιβλίο του Gustave Le Bon, *Η Ψυχολογία των μαζών* (1895)· η τρίτη τέλος υπήρξε βασική θέση στην κριτική του πρώιμου αγγλικού φιλελευθερισμού στον Poor Law: ότι οι φτωχοί δηλαδή έπρεπε να άφθεθούν έκθετοι στην πείνα για να έξαναγκαστούν να εργαστούν. Βλ. Dieter Groh, «Collective behavior from the 17th to the 20th century: change of phenomena, change of perception or no change at all? Some preliminary reflections», στο Carl Graumann και Serge Moscovici (έκδ.), *Changing Conceptions of Crowd Mind and Behaviour*, Νέα Υόρκη, Springer-Verlag, 1986, σ. 143-162.

3. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα 1986, σ. 145-316.

όποιες βρίσκονται σε συνεχή διαδικασία συγκρότησης και αποδιοργάνωσης. Άλλωστε και οι δύο τάσεις αποτελούν αντικείμενο και επακόλουθο της μεταξύ τους πάλης και όχι τό αντίθετο. Η κατανομή του πληθυσμού στις παραγωγικές δομές της κοινωνίας δεν αποτελεί παρά τή μήτρα της ταξικής συγκρότησης. Άλλά και αυτή υπόκειται σε ρευστοποιήσεις που εξαρτώνται από τήν εξέλιξη της αγοράς εργασίας και της εργασιακής διαδικασίας. Η ειδίκευση και ή αποειδίκευση, ή κατανομή και ή ανακατανομή τών επιπέδων κύρους και έλέγχου στό έσωτερικό της εργατικής τάξης ενισχύουν ή αποδυναμώνουν τή συνοχή της⁴. Κάτω από όρισμένες συνθήκες μιά ή και περισσότερες τάξεις αποδεσμεύουν μάζες. Μεγάλος δηλαδή αριθμός δεν ενσωματώνεται και δεν ταυτίζεται με κοινωνικές τάξεις ή ομαδοποιήσεις. Τά συνακόλουθα κινήματα αποκτούν χαρακτήρα μαζικό, όχι ταξικό⁵.

Γιά τούς λόγους αυτούς άλλωστε οι χώρες του κλασικού μοντέλου δεν έμειναν απρόσβλητες από διάφορες μορφές λαϊκισμού που συνήθως αποδίδεται σε χώρες αγροτικές. Στή δεκαετία του 1890 οι νότιες Ήνωμένες Πολιτείες, ή Γαλλία και ή Γερμανία⁶, στό μεσοπόλεμο ο ίταλικός και ο γερμανικός φασισμός —που επίσης είχαν τή λαϊκιστική τους όψη— είναι τά πλέον γνωστά παραδείγματα.

Ούτε ή πολιτική του έκσυγχρονισμού βρίσκεται σε μιά σαφή αντιπαράθεση με τό λαϊκισμό. Ο αγροτικός λαϊκισμός στήν ανατολική Εύρώπη θεωρήθηκε ως απάντηση στις ανάγκες για έκσυγχρονισμό και ως μορφή έκσυγχρονισμού προσαρμοσμένη στον αγροτικό χαρακτήρα και στή διαφορετική από τή δυτική Εύρώπη ιστορία τών χωρών αυτών⁷. Άλλωστε ή πολιτική του έκσυγχρονισμού δεν εκφράζει τό σύνολο του πληθυσμού. Περιγράφει προσπάθεια αλλαγής τών κοινωνικών ισορροπιών. Άπαιτεί, επομένως, από όσους τήν επιχειρούν, νά συνασπίσουν όσο τό δυνατό περισσότερους συμμάχους, έστω και αν οι τελευταίοι δεν έχουν σαφείς αντιλήψεις για τούς στόχους και τις συνέπειές της. Έτσι ή νέα πολιτική μεταφράζεται σε όρους προπολιτικούς, ήθικούς, στή γλώσσα που ανταποκρίνεται στις επιθυμίες τών συμμάχων και έξουδετερώνει τις αντιδράσεις τους⁸. Ούτε τέλος ή ταξική πολιτική βρίσκεται σε μόνιμη αντιπαράθεση με τις επικλήσεις στό λαό ως υποκείμενο. Παράδειγμα τά «Λαϊκά μέτωπα» του μεσοπολέμου, τά κινήματα Άντίστασης, ή κινεζική και ή βιετναμική επανάσταση. Ο Άντόνιο Γκράμσι εξέταλλο τονίζε τήν ανάγκη ή ταξική πολιτική νά ανυψωθεί στό επίπεδο του έθνικο-λαϊκού μέσα από τήν αναδιάρθρωση και τήν έπεξεργασία της λαϊκής κουλτούρας και τή διατύπωση στή γλώσσα

των λαϊκών παραδόσεων της ταξικής πολιτικής⁹. Σύμφωνα με τον Ernesto Laclau, ή αναφορά στό λαό και τις λαϊκές παραδόσεις, εκφράζοντας τήν αντίφαση μεταξύ «λαού» και συμπλέγματος εξουσίας, ανταποκρίνεται σε άνθεκτικότερα στοιχεία της συνείδησης απ' ό,τι οι ταξικές αναφορές. Έχει επίσης τή δυνατότητα συνάρτησης με διαφορετικούς ταξικούς λόγους, πράγμα που εξηγεί, κατά τό συγγραφέα, γιατί συχνά τά πλέον αποκλίνοντα πολιτικά κινήματα επικαλούνται τά ίδια ιδεολογικά σύμβολα¹⁰.

Β. Τό πρόβλημα της «πολυσθένειας» τών κοινωνικών υποκειμένων αφορά τον κατακερματισμό της αγοράς και τήν ένταξη τών οικογενειακών μονάδων σε διαφορετικές οικονομικές ζώνες. Δεν είναι αποκλειστικά έλληνικό φαινόμενο, αλλά διεθνές. Σύμφωνα με τον Immanuel Wallerstein, «ή άνιση διαδικασία προλεταριοποίησης (και σε μικρότερο βαθμό αστικοποίησης) οδήγησε στή δημιουργία μιάς ειδικής οικογενειακής δομής που αποτελεί κοινό ταμείο συγκέντρωσης εισοδημάτων. Οι οικογένειες αυτού του τύπου αποτελούν τις βασικές μονάδες τών τάξεων και επίσης τούς μηχανισμούς μέσο τών οποίων δημιουργήθηκαν και διατηρήθηκαν τά λεγόμενα ιστορικά επίπεδα τών μισθών»¹¹. Ο συγγραφέας υποστηρίζει πως ή «πολυσθένεια» τών οικογενειακών μονάδων λειτούργησε προς όφελος της στρατηγικής συσσώρευσης του κεφαλαίου. Στά πλήρως εκπρολεταριοποιημένα νοικοκυριά οι μισθοί οφείλουν νά καλύπτουν έξολοκλήρου τό κόστος της εργασίας, ανάγκη που τούς ώθει προς τά πάνω, μειώνοντας τις δυνατότητες κέρδους. Άντίθετα εκεί όπου τό κόστος της επιβίωσης και της αναπαραγωγής τών μισθωτών μελών της οικογένειας μοιράζεται σε διαφορετικούς τομείς της οικονομίας είναι δυνατό οι μισθοί νά βρίσκονται και κάτω από τό επίπεδο του συνολικού κόστους εργασίας. (Στήν περίπτωση αυτή ή φροντίδα για τούς γέρους γονείς —που αναφέρει ο Σημίτης [σ. 13]— αντικαθιστά τις εισφορές αλλά και τις δαπάνες για κοινωνικές ασφάλισεις.)

Άπό τήν ανάλυση του Wallerstein και τών συνεργατών του γίνεται φανερό ότι οφείλουμε νά διακρίνουμε διαφορετικές βαθμίδες «πολυσθένειας»: τήν περίπτωση λ.χ. της αφρικανικής οικογένειας της οποίας οι δραστηριότητες μοιράζονται ανάμεσα στή γεωργία της επιβίωσης, τή μισθωτή εργασία και τό λιαν εμπόριο, της ελληνικής οικογένειας που περιγράφει ο Σημίτης (σ. 13) και σε ύψηλότερες βαθμίδες της μεσαίας και ανώτερης αστικής οικογένειας που χρησίμευσε συχνά ως θέμα τών κλασικών ρεαλιστικών μυθιστορημάτων. Οι βαθμίδες της «πολυσθένειας» δεν κατανέμονται μόνο διεθνώς αλλά και στό έσωτερικό της ίδιας κοινωνίας, συνυπάρχοντας βεβαίως με τις βαθμίδες της «μονοσθένειας» (« Η μεταπολεμική προλεταριοποίη-

4. Αναλυτικότερα βλ. Adam Przeworski, *Capitalism and Social Democracy*, Καίμπριτζ 1985, και κυρίως τό κεφάλαιο «Proletariat into a class: the process of class formation», σ. 47-92. Επίσης Charles Sabel, *Work and Politics, The Division of Labor in Industry*, Καίμπριτζ 1982.

5. William Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, Λονδίνο 1960.

6. David Peal, «The politics of populism: Germany and the American South in the 1890's», *Comparative Studies in Society and History*, τ. 31, 2 (1989), σ. 340-362.

7. George Jackson, «Peasant political movements in Eastern Europe», στό Henry Landsberger (έκδ.), *Rural Protest: Peasant Movements and Social Change*, Λονδίνο 1974, σ. 259-315.

8. E. J. Hobsbawm, «Pre-political movements in modern politics», στό Alkis Kontos (έκδ.), *Powers, Possession and Freedom*, Τορόντο 1979, σ. 89-106.

9. Παναγιώτης Νουτσος, «Άπό τό "λαό" τών διαφωτιστών στή "λαϊκή δημοκρατία" τών μαρξιστών. Για τήν κατανόηση του λαϊκισμού», *Δωδώνη*, τ. 14, 3 (1985), σ. 1-18. Για τον Gramsci: David Forgas, «National-popular: Genealogy of a concept», στό D. Forgas κ.ά., *Formations of Nation and People*, Λονδίνο, Routledge, 1984, σ. 83-98.

10. Ernesto Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, Λονδίνο 1977, ελληνική μετάφραση Γρ. Άνανιάδη, *Πολιτική και ιδεολογία στή μαρξιστική θεωρία*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 166-171.

11. Immanuel Wallerstein (έκδ.), *Labor in the World Social Structure*, στή σειρά Explorations in the World Economy: Publications of the Fernand Braudel Center, τ. 2, Beverly Hills, SAGE Publications, 1983, σ. 18. Έκτενέστερη ανάλυση στό βιβλίο τών John Smith κ.ά., *Households and World Economy*, (στήν ίδια σειρά, τ. 3) 1984.

ση μᾶς διέφυγε»¹²). Ἡ «πολυσθένεια» δέν ὑπαγορεύει ἀναγκαστικά τήν υιοθέτηση ἑνός λόγου ἀσαφούς καί χωρίς ταξικές συνδηλώσεις, ἀλλά ἑνός λόγου συνδυαστικοῦ· πού συνδυάζει δηλαδή διαφορετικές ταξικές θέσεις σέ διαφορετικές συνθέσεις. Ἄλλωστε ὁ «καθαρός» ταξικός λόγος ἀποτελεῖ μᾶλλον θεωρητική ἀφαίρεση.

Ἡ σημαντικότερη συμβολή στήν ἀνάλυση τοῦ λαϊκισμοῦ ἀνήκει στόν Νίκο Μουζέλη. Τό ἄρθρο του ἀποτελεῖ μιά παρουσίαση βασικῶν θέσεων πού ἔχει ἤδη ἐκθέσει στό βιβλίο του *Κοινοβουλευτισμός καί ἐκβιομηχάνιση στήν ἡμιπεριφέρεια* (Ἀθήνα 1986). Σύμφωνα μέ τόν Μουζέλη ὁ λαϊκισμός ἀποτελεῖ μορφή ἐνσωμάτωσης τῶν μαζῶν σέ χώρες μέ καθυστερημένη ἐκβιομηχάνιση. Στίς χώρες αὐτές ὁ κοινοβουλευτισμός ἐγκαθιδρύθηκε πρὶν ὀλοκληρωθοῦν οἱ κοινωνικές μεταβολές πού προκάλεσε ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση, πρὶν δηλαδή ἐδραιωθεῖ ἡ κοινωνία τῶν πολιτῶν καί δημιουργηθοῦν ἐνδιάμεσα ἐπίπεδα καί κέντρα λήψεως ἀποφάσεων. Εἶχε ὀλιγαρχικά χαρακτηριστικά καί ἔλεγε τίς μάζες μέσο δικτύων πατρωνείας-πελατείας. Στόν εἰκοστό αἰώνα, ἐξαιτίας τῶν διαταραχῶν πού δημιουργήθηκαν ἀπό τή διαδικασία συσσώρευσης καί τήν ἀπότομη εἴσοδο τῶν μαζῶν στήν πολιτική, ἡ πελατειακή ὀργάνωση ἀποδείχθηκε ἀνίκανη νά διατηρήσει τό ρόλο της. Ἐπειδὴ ἔλειπαν οἱ ἐνδιάμεσοι θεσμοί καί οἱ αυτόνομες ὀργανώσεις ἀνέλαβε ὁ λαϊκισμός νά προσφέρει τόσο τή γλώσσα ὅσο ἐπίσης καί τό ὀργανωτικό πλαίσιο γιά τήν πολιτική ἐνταξη τῶν κατώτερων τάξεων καί τήν ἀνανέωση τῶν πολιτικῶν ἡγεσιῶν. Ἡ προσέγγιση τοῦ Μουζέλη ὑπάγεται στήν κατηγορία τῶν λειτουργιστικῶν προσεγγίσεων πού θεωροῦν τό λαϊκισμό φαινόμενο παρέκκλισης, προϊόν τοῦ ἀσυγχρονισμοῦ καί τῶν διαδικασιῶν μετάβασης ἀπό μιά παραδοσιακή κοινωνία πρὸς μιά βιομηχανική. Ὁ κεντρικός πυρήνας τῆς ἀνάλυσής του ὀφείλεται στόν Gino Germani¹³.

Τί σημαίνει ὅμως ἐνσωμάτωση; Τόσο ὁ χαρακτήρας τοῦ κράτους ὅσο καί τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀλλάζει συνεχῶς. Τό προπολεμικό φασιστικό κράτος διαφέρει ἀπό τό μεταπολεμικό κράτος-προνοίας καί αὐτό ἀπό τό νεοφιλελεύθερο. Ἀλλά καί στήν ἴδια ἐποχή ὁ χαρακτήρας ἐνσωμάτωσης διαφέρει καί ἐξαρτᾶται, ἀνάμεσα στά ἄλλα, καί ἀπό τό πολιτικό καθεστῶς πού διαχειρίζεται τό κράτος. Οἱ ὅροι ἐπομένως συμμετοχῆς στήν πολιτική ζωή, ἡ μορφή δηλαδή τῶν σχέσεων ἀνάμεσα στίς τάξεις καί τό κράτος μεταβάλλονται συνεχῶς, πράγμα πού ὑποχρεώνει ὅλες τίς τάξεις νά ἀναζητοῦν συνεχῶς νέες μορφές πολιτικῆς παρέμβασης, ἐπιβεβαίωσης τῆς ἡγεμονίας τους ἢ προσαρμογῆς καί ἀντίστασης.

Ἐξάλλου ἡ ὑπόθεση ὅτι ὁ ἀσυγχρονισμός τῶν διαδικασιῶν μετάβασης ἀπό μιά παραδοσιακή σέ μιά βιομηχανική κοινωνία δημιουργεῖ λαϊκιστική παρέκκλιση, ἀντιμετωπίζει μόνο μιά ἀπό τίς πολλές ἐκδοχές. Παραλείπει γιά παράδειγμα ἐκεῖνη στήν ὁποία παλαικά στοιχεῖα ὅπως ἡ αὐταρχία, συνδυασμένα μέ τίς ἀντιθέσεις πού δημιουργεῖ ἡ βιομηχανία καί μέ τήν ἀπουσία ἐνδιάμεσων δομῶν πού θά ἀπορροφούσαν καί θά ἐξατομίκευαν τήν κοινωνική ἐνταξη ὀδήγησαν στήν κοινωνική ἐκρηξη. Στήν ἐκδοχή αὐτή ἡ ἀντίθεση λαός-ἐξουσία (πού θεωρήθηκε πηγή τοῦ λαϊκιστικοῦ

12. Λίλα Λεοντίδου, «Ἀναζητώντας τή χαμένη ἐργασία: ἡ κοινωνιολογία τῶν πόλεων στή μεταπολεμική Ἑλλάδα», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, 60 (1986), σ. 72-109.

13. Gino Germani, *Política y sociedad en una época de transición*, Μπουένος Ἀίρες 1965. Παρουσίαση ἀπό τόν Laclau, *ὁ.π.*, σ. 166-171.

λόγου) συνοδευμένη ἀπό τίς ταξικές ἀντιθέσεις ἀποκτᾶ ἐκρηκτικές διαστάσεις: Τοκβίλ + Μάρξ = 1917¹⁴.

Ἡ σημαντικότερη ὅμως ἐνσταση σ' αὐτήν, ὅπως καί στίς προηγούμενες προσεγγίσεις, ἀφορᾶ τήν ὀπτική τους γωνία. Τό φαινόμενο τοῦ λαϊκισμοῦ ἐξετάζεται ἀπό τά πάνω, στό ἐπίπεδο τῶν κορυφῶν καί τῆς διεύθυνσης τοῦ κράτους. Οἱ κατώτερες τάξεις θεωροῦνται παθητικός παράγοντας. (Γιά τό λόγο αὐτό στό βιβλίο τοῦ Μουζέλη, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ ἀνάλυση γιά τήν Ἑλλάδα ἀφορᾶ τήν περίοδο ἀπό τό μεσοπόλεμο ὡς τή δικτατορία τοῦ 1967, δέν ὑπάρχει θέση γιά τήν Ἀντίσταση καί τόν Ἐμφύλιο, γιά τήν ἐμπειρία τοῦ ΕΑΜ, γιά τίς αἰτίες πού ἡ Ἀντίσταση προσέλαβε τό χαρακτήρα μιᾶς παρέμβασης τῶν μαζῶν μέ ἄξονα τή ρήξη μέ τό προηγούμενο καθεστῶς καί ὄχι τή διατήρηση τῆς κρατικῆς συνέχειας καί τῆς νομιμότητας πού διέρρηξαν οἱ δυνάμεις κατοχῆς. Πῶς νά χωρέσει στό σχῆμα;)

Ἡ ἐξέταση τοῦ λαϊκισμοῦ περιορίζεται εἴτε στό ἐπίπεδο τῆς ἰδεολογίας, ἡ ὁποία παράγεται ἀπό τίς ἐλίτ πού ἀναλαμβάνουν καί τήν ἐπιβολή της, εἴτε στό ὀργανωτικό πλαίσιο καί στήν ἰδιαίτερη σχέση πού ἐπιβάλλει ἀνάμεσα στόν ἀρχηγό καί τίς μάζες, στό παλαιό καί τό νέο πολιτικό προσωπικό. Ἀφορᾶ δηλαδή τήν κεντρική σκηνή καί τό ἔργο πού παίζεται, ὄχι τήν πλατεία καί τίς διαθέσεις της. Δέν τίθεται τό ἐρώτημα γιατί ἕνα μέρος τοῦ πληθυσμοῦ —ποῖο εἶναι αὐτό καί κάτω ἀπό ποιές συνθήκες— ἀποδέχεται τή λαϊκιστική πολιτική, ποιές προσδοκίες ἐκφράζει σ' αὐτήν, ποιᾶ εἶναι ἡ σχέση ἀνάμεσα στή γλώσσα τοῦ λαϊκισμοῦ καί στή δική του ἀντίληψη γιά τήν πολιτική, στίς μνήμες καί στίς ἀξίες του, στούς ἐκφραστικούς του τρόπους.

II

Γιά νά λειτουργήσει ἀποτελεσματικά ἡ καπιταλιστική οἰκονομία ἀπαιτεῖ νά προσαρμοστοῦν στούς κανόνες της οἱ νοοτροπίες καί οἱ συμπεριφορές ὄλων τῶν ἐταίρων: τῶν ἐπιχειρηματιῶν καί τῶν ἐργατῶν, τοῦ πολιτικοῦ καί δημοσιοῦπαλληλικοῦ προσωπικοῦ, τῶν ἐκπαιδευτῶν καί τῶν ἐκπαιδευομένων, τοῦ πληθυσμοῦ γενικότερα. Ἀπαιτεῖ τήν ἐμπέδωση τῆς ἐπιχειρηματικῆς κουλτούρας, πού προβάλλει τόν τρόπο λειτουργίας τῆς ἰδιωτικῆς ἐπιχείρησης, σέ συνθήκες ἀγορᾶς, ὡς πρότυπο τῶν ἄλλων λειτουργιῶν, θεσμῶν, ἰδρυμάτων. Ἡ ἐπιχειρηματική κουλτούρα, μέσο τῆς γλώσσας καί τῆς ἐκπαίδευσης προεκτείνεται καί στό προσωπικό πεδίο: στόν τρόπο πού οἱ ἄνθρωποι σχεδιάζουν καί ἀποφασίζουν γιά τή ζωή τους. Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή ὁ ἀστικός μετασχηματισμός δέν εἶναι ἕνα συμπληρωμένο φαινόμενο, ἀκόμη καί στίς κοιτίδες του, ἀλλά μιά συνεχῆ διαδικασία διεξόδου σέ νέες περιοχές καί σφαιρικές δραστηριοτήτων¹⁵. Ἄλλωστε καί ἡ ἀντίθετη πορεία, δηλαδή ἡ

14. Ἡ περίπτωση τῆς Ρωσίας σύμφωνα μέ τήν ἀνάλυση τοῦ Tim Mc Daniel, *Autocracy, Capitalism and Revolution in Russia*, Berkeley, University of California Press, 1988, ἰδιαίτερα σ. 41-51.

15. Ἀκόμη καί στήν Ἀγγλία ἀπό μερικούς ἱστορικούς θεωρήθηκε ἀτελής ἡ ἀστικοποίηση. Βλ. ἀφενός τό βιβλίο τοῦ Martin J. Wiener, *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850-1980*, Harmondsworth, Penguin, 1985, καί ἀφετέρου τή συζήτηση ἀνάμεσα στούς ἀγγλους μαρξιστές ἱστορικούς τῆς ὁποίας τά σημαντικότερα κείμενα εἶναι: Perry Anderson,

Αντώνης Λιάκος

αντίσταση και ή απόσπαση χώρων από την κυριαρχία των νόμων της αγοράς είναι επίσης συνεχώς παρούσα¹⁶. Ο τύπος της προσανατολισμένης στην αγορά δράσης και νοοτροπίας δεν επιβλήθηκε χωρίς σύγκρουση. Αποτέλεσε αντικείμενο εκπαιδευτικής και κοινωνικής πολιτικής, από τον καιρό της βιομηχανικής επανάστασης¹⁷, διαδόθηκε βαθμιαία αλλά δεν κυριάρχησε πλήρως ούτε σ' όλα τα στρώματα του πληθυσμού, αλλά ούτε σ' όλα τα μέλη των οικογενειών εκείνων που την αποδέχτηκαν — π.χ. οι γυναίκες και οι εκτός εργασίας ηλικίες¹⁸.

Ποιά όμως αντίληψη για τη λειτουργία της οικονομίας και της κοινωνίας ήρθε ή νέα κουλτούρα να αντικαταστήσει; Ποιά ήταν ή προηγούμενη ή ή αντίπαλη στάση απέναντι σε ζητήματα όπως ή εργασία και ή αγορά, ή πλούτος και ή φτώχεια, ή άφθονια και ή σιτοδεία, ή έξουσία και ή πολιτική; Δεν πρέπει βέβαια να αναμένουμε μία ενιαία στάση. Η παραδοσιακότητα δεν έχει χαρακτηριστικά καθολικότητας. Οι προκαπιταλιστικές κοινωνίες υπήρξαν πολιτισμικά περισσότερο ανομοιογενείς και διαφοροποιημένες από τις σύγχρονες. Κατά συνέπεια δεν πρέπει να αναζητούμε ένα ενιαίο θεωρητικό υπόβαθρο στη στάση των ανθρώπων. Η λαϊκή μνήμη και οι νοοτροπίες σχηματίστηκαν από καθιζήματα θρησκευτικών διδασκαλιών και μυθολογικών αναπαραστάσεων, φυλετικών και εθνικών περιπετειών, οικολογικών προσαρμογών, από τις εμπειρίες προηγούμενων κοινωνικών αγώνων. Αυτό που καταχρηστικά αποκαλούμε παραδοσιακή στάση δεν είναι ακίνητο και ανεξέλικτο. Άλλοτε ενσωματώνει νέες λέξεις και κρατά την παλιά γραμματική, άλλοτε μεταβάλλει γραμματική αλλά κρατά παλιές λέξεις. Μέ τον ίδιο τρόπο φεουδαρχικά στοιχεία, γεωργία

«Origins of the present crisis», στο P. Anderson και R. Blackburn (έκδ.), *Towards Socialism*, Λονδίνο, Fontana, 1965, σ. 11-52 και E. P. Thompson, «The Peculiarities of the English», στη συλλογή των άρθρων του *The Poverty of Theory*, Λονδίνο, Merlin, 1978, σ. 245-301. Για μία συνόψιση της συζήτησης ως τώρα: Colin Barker και David Nicholls (έκδ.), *The Development of British Capitalist Society: a Marxist Debate*, Μάντσεστερ, N.M.H.G., 1988.

16. Για μία έξοχη ανάλυση των τάσεων επέκτασης της αγοράς, διαφυγής από τους μηχανισμούς της και αναγκαστικής επανένταξης βλ. Karl Polanyi, *The Great Transformation, The Political and Economic Origins of Our Time*, Βοστώνη, Bacon Press, 1957. Παραδειγματική ή περίπτωση του Spenhamland Law, σ. 77-85.

17. Richard Johnson, «Notes on the schooling of the English working-class 1780-1850», στο R. Dale (έκδ.), *Schooling and Capitalism*, Λονδίνο, Open University, 1976, σ. 44-53. Ο σ. υποστηρίζει πως ή εκπαιδευτική πολιτική της περιόδου δεν αποσκοπούσε στη δημιουργία νέων ειδεικείσεων αλλά στην αλλαγή των νοοτροπιών. Βλ. επίσης F.M.L. Thompson, «Social Control in Victorian Britain», *The Economic History Review*, τ. 34, 2 (1981), σ. 189-208. Αφορὰ τις ποικίλες δραστηριότητες της αστικής τάξης, των διαφόρων φορέων της και των θεσμών που διηύθυνε να διαδώσουν τις αστικές ιδέες στην εργατική τάξη, να την προσαρμόσουν στην αστική κοινωνία και να την ελέγξουν, παράλληλα με την εργασιακή διαδικασία. Αφορὰ θεσμούς όπως τα σχολεία, τις φιλανθρωπικές οργανώσεις, τους ποδοσφαιρικούς συλλόγους κτλ. Τό άρθρο επισκοπεί τις ως τό 1981 σχετικές μελέτες.

18. Η γυναικεία απροθυμία προσαρμογής στη νοοτροπία της αγοράς δεν είναι καθολική και ούτε αποτελεί μομφή. Στο συνέδριο που έγινε στο Berkshire, τό 1984, για τις ιστορικές ρίζες των διαφορών στην εργασία ανάμεσα στα δύο φύλα, τονίστηκε ότι οι γυναίκες — σε σχέση με τους άνδρες — προτιμούσαν να προσηλωθούν στην οικογένεια σε βάρος των ευκαιριών στην εργασία και της ίδιας της εργασιακής απασχόλησης. Πρακτικά: Carol Groneman και Mary Norton (έκδ.), *To Toil the Livelong Day*, Ithaca, Cornell, 1987.

της επιβίωσης, άπλη και διευρυμένη έμπορευματική παραγωγή αναμειγνύονται σε διάφορους τύπους.

Η συνηθέστερη μεταφορά στην προβιομηχανική Ευρώπη, για να περιγραφεί αξιολογικά ή κοινωνία, ήταν ή λειτουργία του ανθρώπινου σώματος:

« Η κοινωνία, σαν τό ανθρώπινο σώμα, είναι ένας οργανισμός που αποτελείται από διάφορα μέλη. Κάθε μέλος έχει τή δική του λειτουργία: τήν προσευχή ή τήν άμυνα, τό έμπόριο ή τήν καλλιέργεια τής γής. Καθένας πρέπει να παίρνει ό,τι ταιριάζει στη θέση του και να μή ζητάει περισσότερα. Μέσα σε μία τάξη πρέπει να επικρατεί ισότητα αν κάποιος πάρει στα χέρια του όσα χρειάζονται για να ζήσουν δύο, τότε ο γείτονάς του άδικείται. Ανάμεσα στις τάξεις πρέπει να υπάρχει άνισότητα, γιατί διαφορετικά μία τάξη δεν μπορεί να επιτελέσει τή λειτουργία της, ή — μία σκέψη άλλόκοτη για μās — ν' απολαύσει τά δικαιώματά της. Οι χωρικοί δεν πρέπει ν' ανακατεύονται με αυτούς που στέκουν από πάνω τους. Οι ευγενείς δεν πρέπει να εκμεταλλεύονται τους χωρικούς. Οι τεχνίτες και οι έμποροι πρέπει να παίρνουν όσα τους χρειάζονται για να έξακολουθήσουν ν' άσκούν τό επάγγελμά τους αλλά τίποτα περισσότερο»¹⁹.

Στόν προβιομηχανικό κόσμο ή προσέγγιση στη λειτουργία της οικονομίας ήταν ήθική και περιγράφηκε από τον άγγλο ιστορικό E. P. Thompson με τον όρο «ήθική οικονομία» (moral economy) σε αντιδιαστολή με τήν «πολιτική οικονομία» που θεωρητικοποίησε τον ρυθμιστικό ρόλο της αγοράς²⁰. Η «ήθική οικονομία» περιγράφει ένα σύνολο κανόνων και άμοιβαίων υποχρεώσεων, τό περιεχόμενο των οποίων καθοριζόταν ήθικά. Ένω στην οικονομία της αγοράς ή διαμάχη περιστρεφόταν γύρω από τους μισθούς, στην ήθική οικονομία άφορούσε τις τιμές. Στην πρώτη πεδίο διαμάχης ήταν τό εργοστάσιο. Στη δεύτερη ή αγορά. Στο εργοστάσιο οι αντίπαλοι όρίζονταν με ταξικές αναφορές (συνδικάτα-εργοδότες). Στην αγορά ή αντιπαράθεση άφορούσε τό πλήθος και τήν έξουσία. Αιτήματα: κατάργηση των μεσαζόντων, έλεγχος και επιτήρηση της αγοράς, προστασία των αγοραστών από τήν αίσχροκερδεια. Τά αιτήματα αυτά όμως, άκόμα και όταν τό πλήθος τά επέβαλλε με άμεση δράση, άπηχούσαν τό πρότυπο έλέγχου της αγοράς και προστασίας των φτωχών από μία πατερναλιστική έξουσία. Τό πρότυπο αυτό ήταν περισσότερο ιδεώδες παρά πραγματικό. Ίδεώδες που αναβίωνε συμβολικά σε περιόδους σιτοδείας ή άλλης μορφής κρίσεων. Αν όμως ή δράση του πλήθους άντλούσε τή νομιμότητα και τό κύρος της με τήν επίκληση της δράσης της έξουσίας, ή τελευταία ήταν δέσμια του πλήθους. Ήταν υποχρεωμένη να υπόδύεται τό ρόλο του προσάτη, έστω συμβολικά ή άποσπασματικά.

Η επέκταση της αγοράς και ή αντικατάσταση του «δίκαιου» μισθοῦ και της «δίκαιης» τιμής από τους νόμους της αγοράς και της ζήτησης υπήρξε για τό πλήθος μία έμπειρία «άπο-ήθικοποίησης» της οικονομίας ή όποια προκάλεσε και ένίσχυσε τήν άπαίτηση επανεγκαθίδρυσης του πατερναλιστικού μοντέλου. Καθώς,

19. R. H. Towner, *Religion and the Rise of Capitalism*, Λονδίνο 1926, ελληνική μετάφραση Δημιοσθένη Κούρτοβικ, *Η χριστιανική θρησκεία και ή άνοδος του καπιταλισμού*, Αθήνα 1979, σ. 38.

20. E. P. Thompson, «The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century», *Past and Present*, 50 (1971), σ. 76-136.

Όμως η επέκταση της αγοράς περιοριζόταν τις δυνατότητες παρέμβασης του κράτους, η αντίφαση αφενός ανάμεσα στην προσχώρηση των αρχών στον νέο τρόπο παραγωγής και αφετέρου η προσκόλλησή τους στο παλιό προστατευτικό πρότυπο, που δικαιολογούσε το ρόλο και την αναγκαιότητα της εξουσίας τους στα κατώτερα στρώματα, εκφράστηκε με την ενίσχυση του συμβολικού χαρακτήρα της πολιτικής τους και την άμφισημία της γλώσσας που χρησιμοποιούσαν. Αν η δράση των από κάτω αντικαθρέφτιζε τον τρόπο με τον οποίο θα ήθελαν να ασκείται η πολιτική από τους από πάνω, η πραγματική πολιτική των τελευταίων ανακλούσε το περιεχόμενο του καθρέφτη των πρώτων. Περιττό βέβαια να δηλωθούν οι παραμορφώσεις του καθρέφτη. Η διαδικασία της αντανάκλασης άλλωστε περνά μέσα από μηχανισμούς επιλογών και προσαρμογών στους οικείους αντιληπτικούς τρόπους και ιδιαίτερα συμφέροντα.

Ποιός όμως ήταν ο χαρακτήρας των λαϊκών προσδοκιών; Ο ίδιος ιστορικός τον περιέγραψε με τον όρο «*πληβειακή κουλτούρα*»²¹. Πρόκειται για όρο που αναφέρεται στις εμπειρίες και στις αντιδράσεις των απλών ανθρώπων κατά τη διάρκεια της μετάβασης στον καπιταλισμό. Αντιδιαστέλλεται τόσο προς τον όρο «*λαϊκή κουλτούρα*» όσο και προς την «*εργατική κουλτούρα*». Η *πληβειακή* περιέχει τη *λαϊκή κουλτούρα*, δηλαδή τις συμβολικές στάσεις, τις αξίες και τις πρακτικές μέσα από τις οποίες οι κατώτερες τάξεις βιώνουν τις κοινωνικές σχέσεις και συγκροτούν την απάντησή τους. Διαφέρει όμως από αυτήν από το γεγονός ότι παράγεται στο σημείο σύγκρουσης αυτής της κουλτούρας με τη νέα πραγματικότητα της κυριαρχίας της αγοράς και των καπιταλιστικών σχέσεων, με τον νέο τρόπο ζωής που επιβάλλουν (εργασιακή πειθαρχία, ανασφάλεια στην επιλογή εργασίας, κινητικότητα) καθώς και τους νέους κανόνες διεύθυνσης της οικονομίας. Διατηρεί τη συμβολική γλώσσα και την αφήγηση ως γνωστικό τρόπο και μέσο μετάδοσης αξιών, αλλά σε σύγκρουση με τη ρασιοναλιστική επιχειρηματολογία και με τους νέους τρόπους επικοινωνίας που επιβάλλει ο αστικός δημόσιος χώρος.

Η *πληβειακή κουλτούρα* αντιπαρατίθεται επίσης και στην ταξική κουλτούρα. Στην τελευταία οι ταυτίσεις και οι αντιπαραθέσεις βιώνονται οριζόντια: εργοδότες-εργάτες. Στην πληβειακή κάθετα. Οι άνθρωποι αλληλοαναγνωρίζονται άλλοτε σύμφωνα με την ιδιαίτερη επαγγελματική κατηγορία στην οποία ανήκουν, άλλοτε σύμφωνα με τις σχέσεις τους με την εξουσία (π.χ. φορολογούμενοι) και άλλοτε σύμφωνα με τον τόπο καταγωγής τους που συνήθως συνδέεται με το επάγγελμα και τα πελατειακά δίκτυα στα οποία ανήκουν. Η πληβειακή κουλτούρα βρίσκεται σε συνεχή σύγκρουση με τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού που τη βιώνει ως απαλλοτρίωση δικαιωμάτων, ως ανατροπή των ισορροπιών της εργασίας και του ελεύθερου χρόνου. Στην αντιπαράθεση με τον εκσυγχρονισμό ή νομιμότητα των αιτημάτων άντληται από την εθιμικότητα και την παλαιότητα. Η γλώσσα της αντιπαράθεσης δεν είναι ανατρεπτική των κοινωνικών σχέσεων. Δεν προβάλλει ένα καινούργιο κοινωνικό σχέδιο. Αποτελείται από μία επιλογή στοιχείων που ανήκουν στην κυριαρχούσα ρητορεία.

21. E. P. Thompson, «Eighteenth-century English society: class struggle without class?», *Social History*, 3 (1978), σ. 133-165. Επίσης Hans Medick, «Plebeian culture in the transition to capitalism», στο Raphael Samuel και Gareth Stedman Jones, *Culture, Ideology and Politics*, Λονδίνο, History Workshop Series, 1982, σ. 84-112.

Η ταξική κουλτούρα πάλι δεν είναι απαλλαγμένη από τα στοιχεία της πληβειακής κουλτούρας και το αίτημα της ηθικής οικονομίας. Π.χ. οι Άγγλοι εργάτες ως τον προχωρημένο 19ο αιώνα προσδιόριζαν τις διεκδικήσεις τους με βάση περισσότερο τους εθιμικούς κανόνες καθορισμού των μισθών παρά από την προσφορά και τη ζήτηση²². Η επιδίωξη προστασίας της απασχόλησης μέσω της «*κατοχύρωσης*» του επαγγέλματος, η επιλογή της επαγγελματικής ασφάλειας με χαμηλότερες απολαβές από τον επαγγελματικό κίνδυνο με υψηλότερες, ή προβολή ενός κοινωνικού ιδεώδους βασισμένου σε συνεργατικές και συνεταιρισμούς, ο σοσιαλισμός του Ρόμπερτ Όουεν και του Ουίλλιαμ Μόρρις αποτελούσαν επιβιώσεις της συνείδησης της *ηθικής οικονομίας* στο εργατικό κίνημα. Στη Γαλλία επίσης, παρά την επιρροή του Διαφωτισμού και την εμπειρία της Γαλλικής Επανάστασης ή γλώσσα των εργατικών αιτημάτων και του συνδικαλισμού διαμορφώθηκε από τις ιδέες, τις αξίες και τις προσδοκίες που για μισή χιλιετία είχαν καλλιεργηθεί από τις συντεχνίες. Η αίσθηση των εργατών ότι το νέο καθεστώς απελευθέρωνε τον κοινωνικό έγκλωπο και προκαλούσε οικονομική αναρχία που επιδείνωνε τη θέση τους, ενίσχυσε τις παραδοσιακές συντεχνιακές μνήμες μιας αδελφότητας ομοτέχνων και τις μετέτρεπε σε πλαίσιο οργάνωσης της εργατικής διαμαρτυρίας και του πρώιμου γαλλικού σοσιαλισμού. Η νοσταλγία της παλαιάς τάξης, που ενισχυόταν από τις αντιθέσεις και τις απογοητεύσεις των μετεπαναστατικών καθεστώτων, κατέληξε στη δημιουργία ενός ισχυρού κορπορατιστικού ρεύματος που βάδισε παράλληλα με το δημοκρατικό ως τα μέσα του 20ού αιώνα²³.

Η αντίθεση ανάμεσα στην ηθική και την πολιτική οικονομία, καθώς και η δημιουργία μιας ιδιαίτερης συνείδησης από τη συνάντηση της λαϊκής κουλτούρας και του αστικού εξορθολογισμού δεν περιορίζεται μόνο στα ιστορικά παραδείγματα μετάβασης στον καπιταλισμό. Συνοδεύει τη μετάβαση αυτή από χώρα σε χώρα καθώς και την επέκταση του καπιταλισμού μέσα στο έσωτερικό μιας χώρας προς τους χώρους της μικρής ιδιοκτησίας και της απλής εμπορευματικής παραγωγής. Μιά σειρά παραδειγμάτων από την Οθωμανική αυτοκρατορία μας προσφέρει ο Donald Quataert²⁴. Το αντιπροσωπευτικότερο αφορά τους άχθοφόρους των λιμανιών της Κωνσταντινούπολης.

Στην εργατική αγορά της Οθωμανικής αυτοκρατορίας η πρόσβαση δεν ήταν ελεύθερη (επομένως ο όρος «*αγορά*» χρησιμοποιείται συμβατικά). Εκτός από τους συντεχνιακούς και τους περιορισμούς που επέβαλλαν οι αρχές υπήρχε ένα είδος εθνικής ή εθnikοτοπικής επαγγελματικής ειδίκευσης που συνεχιζόταν από γενιά σε γενιά και θεωρούσε την άσκηση του επαγγέλματος της κληρονομικό προνόμιο ή δικαίωμα. Ως τα 1890 άχθοφόροι ήταν κυρίως οι Αρμένηδες. Μετά τη σφαγή του 1890 τη θέση τους πήραν Κοῦρδοι. Η συντεχνία τους προστατευόταν από τις αρχές και ο αρχηγός τους είχε σχέσεις με το παλάτι. Όταν στα 1890 η «Γαλλική Εταιρεία» ανέλαβε να κατασκευάσει σύγχρονο λιμάνι η συντεχνία αντέδρασε. Αν

22. E. J. Hobsbawm, *Laboring Men*, Λονδίνο, Wedenfeld and Nicolson, 1964, σ. 347.

23. William Sewell, *Work and Revolution in France: The Language of Labor from the Old Regime to 1848*, Καίμπριτζ 1980.

24. Donald Quataert, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire 1881-1908*, Νέα Υόρκη, New York University Press, 1983. Η περίπτωση των άχθοφόρων, σ. 95-120.

τά πλοία προσέγγιζαν στις προκυμαίες θά καταργούνταν οι βάρκες και μία φορτο-εκφόρτωση, με αποτέλεσμα την ανεργία 12.000 εργατών. Παρά την ολοκλήρωση των έργων ή εταιρεία και οι έμποροι της πόλης δεν μπόρεσαν να έπωφεληθούν. Η κυβέρνηση υποστήριξε τη συντεχνία και υποχρέωσε τα πλοία να άγκυροβολούν μερικά μέτρα μακριά από τις προκυμαίες ώστε να εξασφαλιστεί η εργασία των λεμβούχων και των άχθοφόρων. Η «Γαλλική Έταιρεία», με την υποστήριξη των ξένων δυνάμεων, πήρε τον έλεγχο του λιμανιού τό 1907 αλλά για λίγο. Κατά την επανάσταση των Νεοτούρκων οι άχθοφόροι, μετά από μία μαζική άπεργία στην οποία τά εργατικά αίτήματα συνδυάστηκαν με τά εθνικιστικά, άνακατέλαβαν τη θέση τους.

Η περίπτωση των λιμενεργατών της Κωνσταντινούπολης είναι χαρακτηριστική, όχι μόνο του τρόπου που τά λαϊκά αίτήματα συγκρούστηκαν με τον έκσυγχρονισμό και συνδυάστηκαν με τον εθνικισμό, στις χώρες της περιφέρειας, αλλά και του ρόλου της έξουσίας στις συμπληγάδες άνάμεσα στη συντήρηση των κοινωνικών ισορροπιών και στις πιέσεις των οικονομικών μηχανισμών της Δύσης. Τό ρόλο αυτό δεν τον υποδύθηκαν μόνο παραδοσιακές έξουσίες όπως ή όθωμανική αλλά και έκσυγχρονιστικές όπως οι Νεότουρκοι.

Άνάλογες συγκρούσεις και συμψηφισμούς συναντούμε και στην ιστορία της ελληνικής κοινωνίας. Οι λεμβούχοι του Πειραιά άποζημιώθηκαν για την ανεργία που προκλήθηκε από την έκβάθυνση του λιμανιού με πρόσθετα τέλη επί των ναύλων. Στο πνεύμα αυτό ρυθμίστηκαν τά αίτήματα των σιγαροποιών, των λιμενεργατών, των σιτεργατών, των άμαξοκαραγωγέων, των ύδροπωλητών, των άλευροποιών, των τυπογράφων και άλλων έπαγγελματών στα όποια ή άπασχόληση περιορίστηκε εξαιτίας της έκμηχάνισης²⁵. Ένδεικτικό ήταν τό αίτημα των μουσικών (όργανοπαικτών): στα 1930 ζήτησαν να έπιβληθεί πρόσθετη φορολογία στα γραμμόφωνα, στους δίσκους και στους κινηματογράφους ώστε να άποζημιωθούν από την ανεργία που τά νέα μέσα και οι τρόποι άναψυχής τους προκαλούσαν²⁶.

Η λογική αυτή άπέτέλεσε την ύγρασία για να άναπτυχθεί μία πυκνή βλάστηση συμφύσεων άνάμεσα στις τυπικές κοινωνικές δομές. Περιλάμβαναν ρυθμίσεις που διέφευγαν εν μέρει τόσο από την άγορά όσο και από την ταξική πάλη και έντάσσονταν σε μία διευρυμένη πατερναλιστική πρακτική. Κατοχυρώσεις και άδειες άσκησης έπαγγέλματος, ένοικιοστάσιο και περίπτερα, κλητήρες και έκμεταλλευτές κυλικείων, ειδικές έμπορικές άδειες και τοπικά μικρομονοπώλια, έπιδοτήσεις, κίνητρα και άπαλλαγές είναι μερικές από τις όρατές πλαγιές — που δεν άφορούν μόνο κατώτερα, αλλά και μεσαία και άνώτερα κοινωνικά στρώματα. Η λογική της άγοράς συνταιριάζει με τη λογική των προνομίων. Δημιουργεί άνάλογες άντιπαραθέσεις και ειδική όρολογία δίπλα ή σε βάρος της κλασικής ταξικής (προνομιοῦχοι και μη, προνόμιο = δικαίωμα κτλ.).

Τά παραδείγματα από την όθωμανική και την ελληνική κοινωνία περιορίζονται

κυρίως στην πολιτική των κρατικών άρχων που άντανακλά την αντίδραση και την άμυνα του πλήθους άπέναντι στη διάρρηξη του κοινωνικού ιστού που προκαλεί ή μετατροπή της άγοράς από συμπληρωματικό σε κύριο μηχανισμό ρύθμισης των κοινωνικών πόρων, της τύχης των ανθρώπων και των οικογενειών τους, του τόπου που θά κατοικήσουν και του περιβάλλοντος στο όποιο θά ένταχθούν. Την άγορά όμως συνοδεύουν, ή και προπορεύονται, άλλα φαινόμενα, όπως ή δημιουργία του μοντέρνου κράτους, που και αυτά συγκρούστηκαν με τους κανόνες και την ήθική αντίληψη με την όποια ή κοινωνία άντιλαμβάνόταν τό ρόλο της έξουσίας. Μία ώραία περιγραφή των συγκρούσεων αυτών, στην πρώτη εικοσαετία της ελληνικής άνεξαρτησίας, μάς έδωσε πρόσφατα ή Καίτη Άρώνη-Τσίχλη²⁷. Στις μετεπαναστατικές άγροτικές έξεγέρσεις δεν έκφράστηκε άπλως ή κοινωνική κριτική με τη γλώσσα της ήθικης, έπειδή αυτή ήταν ή πλέον προσιτή. Πρόκειται για την άντιπαραθεση ενός προτύπου κοινωνίας που βασίζεται στους ήθικούς κανόνες άπέναντι σε εκείνο που διέπεται από τη λογική του μοντέρνου κράτους και της πολιτικής οικονομίας. (Στη λογική αυτή προστίθενται και διαφορές ήθων, διαφορετικές άξιολογήσεις της έξοικονόμησης και της σπατάλης, των σχέσεων άνάμεσα στα δύο φύλα, των προτύπων διασκέδασης. Παραπέμπουν σε διαφορετικές κλίμακες ήθικων και θρησκευτικών άξιων.) Τό πρώτο πρότυπο εξέθεσε ευγλωττα ό Κοσμάς Φλαμιάτος στη «Φωνή όρθόδοξος και σπουδαία...» στα 1849 αλλά και ό Παπαδιαμάντης στα 1892: «Η πλουτοκρατία ήτο, είναι και θά είναι ό μόνιμος άρχων του κόσμου, ό διαρκής Άντίχριστος. Αυτή γεννά την άδικίαν, αυτή τρέφει την κακουργίαν, αυτή φθείρει σώματα και ψυχάς. Αυτή παράγει την κοινωνικήν σηπεδόνα. Αυτή καταστρέφει κοινωνίας νεοπαγείς»²⁸. Σχολιάζοντας ό Παναγιώτης Μουλλάς γράφει πως «ό Παπαδιαμάντης διατηρούσε μία ταξική συνείδηση ταυτόχρονα φεουδαρχική και άγροτική, παράλληλα άρχοντική και λαϊκή». Άν άφαιρέσουμε τον όρο «ταξική», άκατάλληλο έδω, στο συγκερασμό των άντιθέτων στάσεων συναντούμε τό είδος της συνείδησης που παράγεται στο σημείο όπου ό καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής άνταμώνει και συγκρούεται με τους προηγούμενους. Τη συνείδηση δηλαδή που όνομάστηκε «πληβειακή» ή συνείδηση της «ήθικης οικονομίας». Μία μορφή της άντανακλά την πρακτική μιας πατερναλιστικής έξουσίας. Πρόκειται για την έπίκληση στον δικαιομόναρχη που κυβερνά υπερβαίνοντας τά ένδιάμεσα στάδια: «Ός να έχρειάζετο τίποτε άλλο, ειμή εις εύσεβής βασιλεύς». Μία άλλη όμως μορφή είναι ή δημοκρατική, μία έκδοχή λαϊκού ρεπουμπλικανισμού που κληροδοτήθηκε από τον έπτανησιακό ριζοσπαστισμό και τους έπιγόνους του, που την άνιχνεύουμε στην έπιρροή του Γαριβάλδη — πρότυπο πληβειακού ήρωα — και των όπαδών του, στην παράδοση της έφημερίδας *Μέλλον* του Δήμου Παπαθανασίου και σε άλλα ρεύματα που μία συστηματικότερη έρευνα θά παρουσιάσει²⁹. Και οι δύο τάσεις βάδισαν παράλληλα και έξίσου περιθωριακά.

25. Bureau International du Travail, *Les problèmes du travail en Grèce*, Γενεύη 1949, σ. 77-78. Ειδικά για τους λεμβούχους, βλ. τό νόμο 3685/1928 (Φ.Ε.Κ. 11 Δεκεμβρίου 1928) «Περί παραβολής (πλευρίσματος) των άτμοπλοίων εις τάς προκυμαίας των λιμένων και περιχορηγίας βοήθηματος άνεργίας εις τους λεμβούχους».

26. π. *Informations Sociales*, 34 (Γενεύη 1930), σ. 364.

27. Καίτη Άρώνη-Τσίχλη, *Άγροτικές έξεγέρσεις στην παλιά Ελλάδα 1833-1881*, Άθήνα 1989. Ό τίτλος ίσως όχι άκριβής. Τό τελευταίο μεγάλο κίνημα που περιγράφεται είναι του Παπουλάκου στα 1852.

28. Παρατίθεται από τον Π. Μουλλά, έπιμελητή του τ. Α. Παπαδιαμάντης *άυτοβιογραφούμενος*, Άθήνα 1974, σ. νη'. Τά υπόλοιπα παραθέματα στην ίδια και στη σ. ξ'.

29. Έρασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς 1832-1896*, Άθήνα 1987, σ. 191-

Σε μία συζήτηση για το λαϊκισμό, το 1982, η Χρύσα Προκοπάκη αναφερόμενη στη διατύπωση παρόμοιων ιδεών στην ελληνική λογοτεχνία τις χαρακτήρισε «*λαϊκιστικές*». Έγραφε πώς «ο Παπαδιαμάντης είναι χαρακτηριστική περίπτωση προβολής λαϊκιστικών προτύπων και οραμάτων στην πιο άγνη, αυθεντική έκδοσή τους»³⁰. Η δική μου πρόταση είναι πώς η συνείδηση αυτή γίνεται λαϊκισμός όταν την οργάνωσή της, την ανακατασκευή και την εκ νέου διάδοσή της την αναλαμβάνουν οι από πάνω: οργανώσεις διανοουμένων, κόμματα ή κρατική εξουσία. Άλλωστε η κρατική πολιτική δεν αποτελεί μία κατευθείαν αντανάκλαση των παραγωγικών τρόπων της κοινωνίας. Έχει ή ίδια μία παράδοση νομιμότητας, σχέσεων με τους υπηκόους, τρόπους παρέμβασης στις κοινωνικές αντιθέσεις. Οι τρόποι αυτοί συναρθρώνονται με τις ανάγκες των ήγετικών ομάδων που αναδεικνύονται και με τις απαντήσεις τους στις αντιθέσεις που προκαλούν ή κληρονομούν. Συνταιριάζουν έπομένως παραδοσιακούς και νέους τρόπους άσκησης της πολιτικής. Ο παραδοσιακός πατερναλισμός διευρύνεται, ιδεολογικοποιείται και εκσυγχρονίζεται. Υιοθετεί δηλαδή τις απαιτήσεις προστασίας των μαζών όταν απειλούνται από τους μηχανισμούς της ελεύθερης αγοράς και το διεθνή ανταγωνισμό. Υιοθετεί τη δική τους αποστροφή προς την αγορά αλλά τη συνδυάζει με τον δικό του τρόπο να τη διευθύνει ή με τα όρια που η τελευταία του επιτρέπει να παρέμβει. Αν η λαϊκή αντίληψη αποτελεί μία ανακατασκευή της πατερναλιστικής παρέμβασης, ή λαϊκιστική προσέγγιση από την πλευρά της εξουσίας αποτελεί μία αποσπασματική ανακατασκευή της λαϊκής αντίληψης. Πρόκειται δηλαδή για τη διαδικασία των αντικαθρεπτισμών ή για την παραγωγή μίας διφορούμενης γλώσσας που απευθύνεται στα λαϊκά στρώματα με υποσχέσεις προστασίας από την αγορά, που συνδυάζεται όμως με μία οικονομική πολιτική βασισμένη στην αγορά. Η γλώσσα αυτή βρίσκεται σε αντίθεση τόσο με την ήθικη οικονομία όσο και με την ελεύθερη αγορά. Με την πρώτη γιατί οι τρόποι παρέμβασης της είναι εκ των πραγμάτων περιορισμένοι και άρα η υπόσχεση προστασίας συμβολική. Με τη δεύτερη γιατί είναι ασύμβατη με τη λειτουργία της. Η ελεύθερη αγορά για να μεγιστοποιήσει την αποτελεσματικότητά της χρειάζεται μία γλώσσα που να εθίζει σε νέες, προσαρμοσμένες στη λειτουργία της πολιτισμικές στάσεις. Χρειάζεται τη διάδοση μίας ήθικης που να απορρέει από τη λειτουργία της ελεύθερης οικονομίας, όχι συμπεριφορές που προσιδιάζουν σε μία οικονομία που ορίζεται με ήθικους κανόνες.

Ός εδῶ, ἴσως νομισθεῖ πῶς ὁ λαϊκισμός ἐπιχωριάζει μόνο στις κοινωνίες που εἰσέρχονται στό στάδιο τῆς ἀστικοποίησής τους ἢ ὅπου ἐπιβιώνουν πολυάριθμα στρώματα ἔξω ἢ στό κράσπεδα τῆς καπιταλιστικῆς ἀναδιοργάνωσης. Ἀλλά ὅπως προελέχθη ὁ λαϊκισμός ἐμφανίστηκε καί στις ἀνεπτυγμένες χῶρες. Ἐκεῖ συνυπῆρξε μέ πολιτικές που ἐκφράζονταν μέ ταξική γλώσσα. Ἄλλοτε συμπορεύτηκε μέ τις ἐργατικές ὁργανώσεις (ΗΠΑ) καί ἄλλοτε ὠθησε πρὸς τὴν τήξη τῶν ταξικῶν αἰτημάτων καί τὴ διάλυσή τους στό γενικότερα λαϊκά, μέ τὸν τρόπο που ὁ ἴδιος τά περιέ-

γραψε (ἡ περίπτωση τῶν φασιστικῶν κινήσεων πρὶν καταλάβουν τὴν ἐξουσία στὴν Ἰταλία καί τὴ Γερμανία ἀλλὰ καί τοῦ περονισμοῦ στὴν Ἀργεντινὴ καί τῶν ἀγροτικῶν κομμάτων στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη). Ποιές συνθῆκες ὁμως εὐνόησαν τὴν τήξη τοῦ ἀρθρωμένου ταξικοῦ λόγου καί συνακόλουθα τῶν ἐνδιάμεσων πεδίων (ἐργατικά κόμματα, συνδικάτα, τοπικὴ αὐτοδιοίκηση, ἐργατικές πολιτιστικές λέσχες) στό ὅποια ἐκφραζόταν; Μὲ διαφορετικὴ διατύπωση: ἐκτός ἀπὸ τὰ στοιχεῖα που ἀναφέρονταν στὴ δομὴ, ποιά συγκυρία εὐνοεῖ τὴν ἐμφάνιση τοῦ λαϊκισμοῦ;

Μία πρόχειρη καί ἐμπειρικὴ χαρτογράφηση τοῦ χρόνου καί τοῦ τόπου ὅπου ἐμφανίστηκαν λαϊκιστικὰ κινήματα μᾶς δίνει θετικὸ συσχετισμὸ μέ τὸν ἔμμονο καί ὑψηλὸ πληθωρισμὸ. Τὸ λαϊκιστικὸ κίνημα στὴ δεκαετία τοῦ 1890 μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπάντηση στὴ «μεγάλῃ ὕφεση» (1873-1896)³¹. Ἡ Ἰταλία καί ἡ Γερμανία ὑπῆρξαν στό μεσοπόλεμο θύματα ἐνός καλπάζοντος πληθωρισμοῦ. Τέλος μακρόχρονος ὑψηλὸς πληθωρισμὸς χαρακτηρίζει καί τὴν περίπτωση τῆς Ἀργεντινῆς.

Πῶς ὁμως ὁ πληθωρισμὸς ἐπηρεάζει τοὺς κοινωνικοὺς ἀγῶνες; Τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὰ οἰκεῖα: ἡ Ἑλλάδα τοῦ μεσοπολέμου. Διαπιστώνουμε ἰσχυροὺς ἀπεργιακοὺς ἀγῶνες ἀλλὰ ἀδύνατο συνδικαλιστικὸ κίνημα. Τὸ κοινὸ ὑπόβαθρο τοῦ μεγαλύτερου μέρους τῶν ἐργατικῶν αἰτημάτων ἦταν ἡ ἀντιμετώπιση τῆς συνεχοῦς ἀνόδου τῶν τιμῶν.

Ὡς οικονομικὸς μηχανισμὸς ἀναδιανομῆς τοῦ εἰσοδήματος ὁ πληθωρισμὸς ἀκυρώνει τις συλλογικὲς συμβάσεις καί ὑπονομεύει τὴν αποτελεσματικότητα καί τὴν ἀξιοπιστία τοῦ συνδικαλισμοῦ. Σὲ μίᾳ οἰκονομία ὅπου τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐργατικῆς δύναμης ἀνῆκε σὲ μικροῦ μεγέθους ἐπιχειρήσεις οἱ ἀγῶνες γιὰ τὴ συγκράτηση τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου σκόπευαν στὴ συγκράτηση τῶν τιμῶν. Στὴ γλώσσα τῆς ἐποχῆς περιγράφηκαν μέ τοὺς ὅρους «*πάλη ἐναντίον τῆς αἰσχροκέρδειας*» ἢ τῆς «*κερδοσκοπίας*». Τὰ αἰτήματα περιλάμβαναν τὸν ἔλεγχο τῆς ἀγορᾶς, διατιμήσεις (τὸ «*δίκαιο κέρδος*») καί κατάργηση τῶν «*μεσαζόντων*». Πρόκειται δηλαδή γιὰ μίᾳ ἐπιστροφή στους ὅρους τῆς «*ἠθικῆς οἰκονομίας*» καί στὴ συνείδηση που τὴ συνοδεύει. Ὁ ἐπίμονος πληθωρισμὸς ἂν δὲν συνεπάγεται ἀναγκαστικὰ τὴ λαϊκιστικὴ πολιτικὴ, διευκολύνει τοὺς ὅρους που συνεργοῦν στὴν ἐμφάνισή της. Ἄλλωστε καί ἡ μορφή τῶν ἀντιπαράθεσεων εἶναι *λαός πρὸς ἐξουσία, λαός πρὸς κερδοσκοπούς*. Τήκεται δηλαδή ἡ ταξικὴ συλλογικὴ ταυτότητα στις κοινὲς ἐμπειρίες μέ στρώματα περιθωριακά, ὡς πρὸς τοὺς μηχανισμοὺς τῆς ταξικῆς πάλης, καί σὲ κοινὲς ἀντιπαλότητες που δὲν ὀρίζονται μέ κριτήριό τις παραγωγικὲς σχέσεις ἀλλὰ τις σχέσεις ἀνταλλαγῆς καί τις διαφορὲς στις καταναλωτικὲς δαπάνες.

Σύμφωνα μέ τὸν E. P. Thompson ἡ ἠθικὴ ἀντίληψη τῆς κοινωνίας ἀναβιώνει κάθε φορὰ που τὸ κοινωνικὸ σῶμα αἰσθάνεται πῶς κινδυνεύει. Ὁ πόλεμος καί οἱ φυσικὲς καταστροφές, ἄλλωστε, διακόπτοντας τὴ λειτουργία τῶν μηχανισμῶν τῆς προσφορᾶς καί τῆς ζήτησης ἀπαιτοῦν ἄλλα κριτήρια γιὰ τὴ διανομὴ τῶν πόρων³². Πολλὲς φορὲς ὁμως, ἡ πολιτικὴ δημιουργίας πανικοῦ, ἐθνικοῦ ἢ ἠθικοῦ, εἶναι σκόπιμη. Ὁ πανικὸς παραλύοντας τὴ λογικὴ ὠθεῖ στὴν ἀναδίπλωση στό μονιμότερα (ἢ σκληρότερα) στοιχεῖα τῆς συλλογικῆς ταυτότητας. Ἀποτελεῖ παράγοντα τῆξης τῶν

201. Στὸν Πανᾶ συναντοῦμε τοὺς κοινούς τόπους αὐτῆς τῆς συνείδησης: ἀποστροφή στό χρήμα, λαός-τύραννοι κτλ. Ἡ περίπτωσή του παραπέμπει στις σχέσεις ρομαντισμοῦ καί ἀντίθεσης μέ τὸ «πνεῦμα τοῦ καπιταλισμοῦ».

30. Χρύσα Προκοπάκη, «*Λαϊκισμὸς καί λογοτεχνία*», *Δελτίο τῆς Ἑταιρείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας*, 1983, σ. 51-61. Τὸ παράθεμα σ. 56.

31. David Peal, «*The politics of populism*», *ὁ.π.*, σ. 341.

32. E. P. Thompson, «*The moral economy*», *ὁ.π.*, σ. 108-109.

Ἄντωνης Λιάκος

ιδιαίτερων συνειδήσεων καί τῶν ἐνδιάμεσων πεδίων ἀποφάσεων. Διευκολύνει τήν πολιτική χειραγώγηση³³.

Στήν ἐλληνική περίπτωση καταστάσεις πανικοῦ δημιουργοῦνται τόσο ἀπό τίς φυσικές καταστροφές ὅσο καί ἀπό ἱστορικά γεγονότα μέ σωρευτικές συνέπειες (Μικρασιατική καταστροφή, Κατοχή). Στήν πρώτη περίπτωση πρόκειται γιά τίς ἰδιόζουσες στό ἐλληνικό περιβάλλον μεταβολές πού ἀπειλοῦν καί καταστρέφουν τίς γεωργικές καλλιέργειες: σέ ἄλλες περιοχές ὁ λίβας καί ἡ ἀνοιξιάτικη ξηρασία, ἀλλοῦ οἱ πλημμύρες ἀπό τίς πολλές βροχές, ὁ παγετός καί τό χαλάζι, ἀλλοῦ συνδυασμός πολλῶν φαινομένων³⁴. Ἡ ἀσφάλιση τῶν ἀγροτῶν ἀπέναντι στίς φυσικές καταστροφές δέν γίνεται κατανοητή, σύμφωνα μέ τή νοοτροπία τῶν δυνάμεων τῆς ἀγορᾶς, ὡς μέρος μιᾶς στρατηγικῆς ἀντιμετώπισης τοῦ ἐπαγγελματικοῦ κινδύνου. Θεωρεῖται μέρος τῶν ὑποχρεώσεων τοῦ κράτους νά προστατεύσει τοὺς ἀγρότες. Ὁ παραδοσιακός πατερναλισμός ἐνισχύεται, ἀποκτᾶ συλλογικό χαρακτήρα καί οἱ ὑποχρεώσεις του προσδιορίζονται ἠθικά ὡς δικαιώματα τῶν ἀγροτῶν. Ἀλλά καταστάσεις πανικοῦ ἀντιμετωπίζουν καί οἱ κάτοικοι τῶν μεγάλων ἀστικῶν συγκροτημάτων. Συχνά ἡ διεξαγωγή τῆς πολιτικῆς συνδέεται μέ τήν ἐμπειρία τοῦ πλήθους, ἀλλά τοῦ πολιτικοῦ πλήθους. Ἡ σύγχρονη πόλη ὅμως δημιουργεῖ καί μὴ πολιτικά πλήθη καθὼς καί μαζικούς πανικούς σέ πολλά σημεία: γήπεδα, κυκλοφοριακές συμφορήσεις, ὑπόγειος σιδηρόδρομος, μαζικές ἀγορές³⁵.

Ἐδῶ ὅμως ὁ ἱστορικός βρίσκεται χωρὶς τὰ ἐργαλεῖα τῆς δουλειᾶς του, μόνο μέ τήν ἀδιαμεσολάβητη ἐμπειρία. Ἄν ὅμως ἐρευνοῦμε τήν ἐπίδραση οἰκονομικῶν, ἰδεολογικῶν καί πολιτισμικῶν παραγόντων στίς πολιτικές συμπεριφορές γιατί θά ἔπρεπε νά ἀγνοήσουμε τοὺς περιβαλλοντικούς;

Ἄς συνοψίσουμε: Τό κείμενο αὐτό δέν ἀποσκοπεῖ σέ μιά ἐξαντλητική διερεύνηση, οὔτε κἀν σέ μιά ὀριοθέτηση τοῦ φαινομένου «λαϊκισμός». Δέν θά ἦταν δυνατή ἄλλωστε. Περιορίστηκε σέ μιά κριτική τῶν ἐπικρατέστερων στήν παρούσα συζήτηση ἐρμηνειῶν καί στήν ἀντιπαράθεση δύο τύπων συνείδησης: ἐκείνης πού προκύπτει ἀπό τή λειτουργία τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς, ὡς βασικοῦ ρυθμιστῆ τῆς παραγωγῆς καί κατανομῆς τῶν πόρων καί τῶν ἐργασιακῶν ρόλων, καί ἐκείνης πού προκύπτει ἀπό τή σύγκρουση τῆς ἀγορᾶς μέ τίς προκαπιταλιστικές ἠθικές ἀντιλήψεις γιά τή λειτουργία τῆς οἰκονομίας. Θεώρησε ὅτι ὁ λαϊκισμός ἀποτελεῖ μίαν ἐπανεπεξεργασία τῆς ἠθικῆς ἀντίληψης τῆς οἰκονομίας καί τῆς κοινωνίας, ἀλλά σέ συνθήκες πού ἡ ἐπαναφορά της δέν εἶναι πλέον δυνατή. Στήν αἰτία αὐτή ἀποδόθηκε ὁ συμβολικός καί ἐπαμφοτερίζων χαρακτήρας του. Τέλος συνέδεσε τίς προϋποθέσεις ἐμφάνισης προδιαθέσεων λαϊκισμοῦ μέ φαινόμενα περιοδικά ἢ πού ἐγγράφονται σέ μεγαλύτερες διάρκειες ἀπό τίς πολιτικές συγκυρίες.

Ἄντωνης Λιάκος

33. Σχετικά μέ τό ἐννοιολογικό πλαίσιο γιά τό ζήτημα αὐτό: Louis Chevalier, *Classes laborieuses et classes dangereuses pendant la première moitié du XIXe siècle*, Παρίσι 1958· Stuart Hall κ.ά., *Policing the Crisis*, Λονδίνο 1978· Geoff Pearson, *Hooligans: A History of Respectable Fears*, Λονδίνο 1983· Kate Marshall, *Moral Panics and Victorian Values*, Λονδίνο 1985.

34. Κώστας Κωστής, *Ἀγροτική οἰκονομία καί Γεωργική Τράπεζα*, Ἀθήνα 1987, σ. 94.

35. Γιά μιά ἐπισκόπηση τῶν σχετικῶν ἱστοριογραφικῶν προσεγγίσεων ἀλλά μέ ἀντικείμενο παλαιότερες ἐποχές βλ. Mark Harrison, *Crowd and History, Mass Phenomena in English Towns 1790-1835*, Καίμπριτζ 1988, ἰδιαίτερα τό πρῶτο μέρος: «The crowd and history, problems of historiography», σ. 3-31. Γιά σύγχρονα πλήθη: George Gaskell καί Robert Benewick, *The Crowd in Contemporary Britain*, Λονδίνο 1987.